

ROZUM, POZNANIE, SKÚSENOSŤ: REKONŠTRUKCIA TRADIČNÝCH POJMOV (NIELEN) VO FEMINISTICKEJ EPISTEMOLÓGII

ETELA FARKAŠOVÁ - MARIANA SZAPUOVÁ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

FARKAŠOVÁ, E. - SZAPUOVÁ, M.: Reason, Knowledge, Experience: The Reconstruction of the Traditional Concepts (Not Only) in Feminist Epistemology
FILOZOFIA 56, 2001, No 7, p. 463

The paper deals with the relationship between feminist epistemology and some other streams of current epistemological thinking, particularly those of pragmatist and postmodern epistemology. The authors focus mainly on the reconstruction of several basic epistemological concepts, e. g. reason, knowledge and experience. Attention is paid also to parallels between these epistemological projects.

Cieľom state je preskúmať niektoré súčasné epistemologické projekty, ktoré sa stavajú ku klasickým epistemologickým projektom so značnou dávkou nedôvery, až skepsy; spochybňujú samotnú konceptuálnu bázu či konceptuálny aparát týchto projektov a uvažujú o potrebe rekonštrukcie a redefinície viacerých kľúčových pojmov, usilujú o znovupremyslenie prevládajúcich koncepcií, ktoré sa zvyčajne považujú za klasické či tradičné, rámcujúce základné línie epistemologického uvažovania. Ide o pojmy takpovediac najfundamentálnejšie, k akým patrí samotný pojem poznania, rozumu, skúsenosti, a aj s nimi súvisiace pojmy subjektu (poznávacieho aktéra), objektu a objektivity poznania, metódy a pravdy. Takéto subverzívne úsilie možno identifikovať vo viacerých súčasných smeroch a typoch epistemologického uvažovania; v tejto súvislosti treba spomenúť hlavne postštrukturalizmus, feministické a postmoderné filozofické myslenie, ale aj (neo)pragmatizmus či niektoré pokusy o budovanie naturalizovanej či socializovanej epistemológie. Popri viacerých, neraz i veľmi podstatných odlišnostiach - napr. v otázke východísk a zámerov - dochádza medzi uvedenými projektmi, keďže vykazujú viaceré príbuzné črty, aj k istým prepojeniam, resp. k nadväzovaniu "spojenectiev". V našej štúdii budeme venovať pozornosť predovšetkým súčasným diskusiám v rámci feministickej epistemológie, v ktorých zaznieva kritika tradičnej epistemológie, jej kľúčových pojmov a koncepcií, ako aj ich pokusom o rekonceptualizáciu týchto pojmov. Pritom stručne naznačíme niektoré paralely medzi feministickou a pragmatistickou, resp. medzi feministickou a postmodernisticky orientovanou epistemológiou.

* * *

Pole feministickej epistemológie možno aspoň približne vymedziť prostredníctvom základných problémov, ktoré tematizuje. Centrálnym je problém rodovej podmienenosti procesov tvorby poznania, ako aj otázka o legitímnosti sociálne a historicky situovaného poznania, o vplyvoch tejto situovanosti (s ňou spojených perspektív, záujmov, potrieb) na priebeh a výsledky poznávacích procesov, a teda aj otázka (neraz spochybňovanej)

legitímnosti feministického výskumu. Práve z tohto hľadiska navrhuje napr. americká filozofka Sandra Hardingová chápať feministické epistemologické projekty ako isté stratégie zdôvodnenia (pozri [1], 78). Veľká pozornosť sa v nich venuje problematike (ženskej) skúsenosti ako východisku či štartovacímu bodu poznania; toto východisko sa však poníma oveľa širšie než v klasickom, empiristickom duchu.

Hoci feministická epistemológia nepredstavuje nejaký monolit, skôr naopak, je heterogénnym a vnútorne diferencovaným typom filozofického myslenia, možno v jednotlivých koncepciách, ktoré sa rozvíjajú v rámci súčasného feministického myslenia, identifikovať niekoľko príbuzných, až spoločných momentov. Z hľadiska nášho zámeru je najdôležitejší kritický postoj voči modernou formovaným predstavám o univerzálnom a nehistorickom rozume, o subjekte ako o univerzálnej, rodovo neutrálnej a aj z iných hľadísk štandardnej, nediferencovanej bytosti, o jednotnej a monolitnej "ľudskej skúsenosti". Tento kritický, niekedy až odmietavý postoj k modernistickému epistemologickému projektu vedie viaceré autorky k pokusu o rekonceptualizáciu tradičných pojmov (napríklad racionality, subjektu a subjektivity, ako aj objektu a objektivity ľudského poznania, skúsenosti), o ich nové vymedzenie.

Téma skúsenosti, ktorá je jednou z centrálnych tém feministického uvažovania, priťahuje pozornosť filozofiek z viacerých dôvodov. Jedným z nich je istá diskrepancia alebo konflikt medzi tradičným teoretickým chápaním sociálneho života a fenoménov ovplyvňujúcich život žien - a ich vlastnou prežívanou skúsenosťou. Feministické teoretičky argumentujú, že tradičná spoločenská veda je mužsky orientovaná v tom zmysle, že pokrýva zväčša otázky, ktoré sa objavujú ako problematické z hľadiska sociálnej skúsenosti charakteristickej pre mužov, zatiaľ čo mnohé fenomény znepokojujúce ženy (a súvisiace s ich skúsenosťou) ostávajú touto vedou neartikulované a nepovšimnuté ([2], 6, 7).

Bez ohľadu na niektoré problémy späté s pojmom skúsenosti aj na pôde feministických epistemológií je podľa nášho názoru potrebné zdôrazniť, že spoločným znakom feministických debát je uznanie dôležitosti, aká sa pripisuje vo feministickom výskume a najmä vo feministických sociálnych analýzach životnej skúsenosti žien a perspektíve generovanej touto skúsenosťou. V súlade s Hardingovou možno vymedziť tri výrazné dištinktivne znaky feministického výskumu:

1. optimálnym východiskovým bodom sociálnych analýz je skúsenosť žien;
2. hlavným cieľom tohto výskumu je to, aby bol prospešný pre ženy;
3. na výskumníka/výskumníčku sa nenazerá ako na neutrálneho, ahistorického a pasívneho pozorovateľa, ale ako na osobu, ktorá je vždy situovaná v sociálnom kontexte, má špecifickú skúsenosť, špecifické záujmy, hodnoty, potreby, ciele ([2], 6, 7).

Pre feministické filozofky je príznačné, že vnímajú skúsenosť žien ako nové empirické a teoretické zdroje výskumu (najmä sociálneho). Napriek niektorým ťažkostiam spätým so samotným pojmom ženskej skúsenosti - ide okrem iného o to, v akom zmysle, a či vôbec, možno hovoriť o "ženskej skúsenosti" ako takej, keďže je zrejmé, že neexistuje "jedna" alebo jednotná ženská skúsenosť - mnohé filozofky v nej takmer paradigmaticky vidia bázu konštruovania akejkoľvek feministickej teórie. Jestvuje viacero chápaní najvýznamnejších rozlišujúcich znakov skúsenosti, resp. tých prvkov, z ktorých pozostáva. Podľa nášho názoru by nimi malo byť predovšetkým to, že "feministické

výskumné projekty majú svoj pôvod primárne nie v 'starej', teda tradične chápanej ženskej skúsenosti, ale v ženskej skúsenosti, ktorá sa získava v politických zápasoch" ([2], 6, 7). A rovnako by malo byť zdôraznené, že skúsenosť vo feministickom uvažovaní nevystupuje a neoperuje ako metafyzická kategória, naopak, akcent sa tu kladie na povahu ženskej skúsenosti s ohľadom na jej konkrétnosť, kontextuálnosť, ale aj na jej vzťah k teórii. Podľa niektorých autoriek dôraz na osobnú skúsenosť vo feministickej teórii by sa mal vnímať ako dôraz na úlohu osobného rozvoja a skúsenosti v získavaní nepropozíčného poznania, teda poznania, ktoré ľudia získavajú aj formou intuícii, postojov a pod., t.j. poznania, ktoré sa nezriedka ocitá mimo pozornosti hlavnoprúdových epistemológií.

Feministické pokusy rekonštruovať pojem skúsenosti sú orientované na jeho rozšírenie (napríklad v porovnaní s empiricko-pozitivistickou tradíciou) takým spôsobom, ktorý umožňuje rekonštruovať aj vzťahy medzi teóriou a skúsenosťou. V tomto bode nachádzame určité paralely napr. s pragmatistickým chápaním tohto fenoménu. K spoločným dôležitým znakom feministického a pragmatistického prístupu patrí totiž chápanie skúsenosti ako "nasýtenej teórie" a teórie ako "nasýtenej skúsenosťou", takže skúsenosť tu nepredstavuje čosi neproštriedkované, akýsi surový, hrubý materiál, ale vníma sa ako niečo, čo je konštruované a interpretované.

Paralely medzi uvedenými typmi filozofovania možno nájsť tiež v úvahách o tom, na čom sú založené, resp. z čoho vyvierajú naše epistemologické pojmy a koncepcie; nielen feministické autorky, ale aj viacerí predstavitelia pragmatistickej filozofie kladú dôraz na pochopenie človeka ako aktéra poznania a skúmania, zainteresovaného na "chode sveta". Aj preto obidva smery ako základné filozofické východisko zdôrazňujú skúsenosť, aktívnu činnosť, prax. Z hľadiska feministickej filozofie však nadobúda zvláštny význam otázka, *koho* skúsenosť považujeme za paradigmatické východisko epistemologických projektov, ako je táto skúsenosť tematizovaná, do akej/koho skúsenosti vkladáme zmysel.

Ako sme už naznačili, práve pojem "skúsenosti" je pre feministickú filozofiu silne relevantný. Okrem už spomenutej diskrepancie medzi teóriou a skúsenosťou žien je ďalej dôležité jednak to, že ženská skúsenosť sa tu vníma ako "základ" (nie však v zmysle fundacionalizmu) ženskej identity, a jednak to, že reflexia ženskej skúsenosti sa chápe ako hlavný podnet na konštituovanie feministickej filozofie a aj feministických politických projektov. Nie je ťažké nachádzať príbuzné prístupy a momenty v rozpracúvaní tejto kategórie v rámci feministickej a pragmatistickej filozofie; jedna z najvýraznejších príbuzností spočíva v tom, že skúsenosť sa chápe širšie ako percepcia, resp. ako "surovina", z ktorej poznanie čerpá, že skúsenosť sa spája s prežívaním individuálnej osoby, vníma sa ako prostriedok jej rozvoja; zdôrazňuje sa aktívny charakter skúsenosti a význam emotívnych a afektívnych prvkov v nej. Príbuzným je aj spochybňovanie koncepcie "všeobecnej" alebo "univerzálnej" skúsenosti a s tým súvisiace úsilie zakotvovať skúsenosť do konkrétneho sociálneho prostredia, zohľadňovať jej historické a kultúrne situovanie. Ako pre pragmatistickú, tak aj pre feministickú filozofiu je skúsenosť prostriedkom (východiskom) aktívneho postoja k vlastnému životu, k vlastnej budúcnosti; skúsenosti sa v oboch prúdoch pripisuje transformatívny charakter. Neodmysliteľné je v oboch koncepciách aj úsilie meniť to, čo je dané, predovšetkým

transformovať, zdokonaľovať jestvujúci (najmä sociálny) svet. V oboch prípadoch pozorujeme zrejmy obrat k žitej ľudskej skúsenosti - jednak ako k legítimnej téme epistemologických (a vôbec filozofických) bádání a jednak ako k dôležitému východiskovému bodu (v istom zmysle aj kritériu) poznávacích procesov (pozri [3]). Nie náhodou napríklad popredná kanadská filozofka Lorraine Codeová, rozvíjajúca feministickú epistemológiu, situuje svoje uvažovania do "epistemológie každodenných životov"([4], 16); a podobne aj pre pragmatistov je typické, že chápu ľudské poznanie v širšom kontexte skúsenosti a ako prostriedok jej posilnenia.

Pragmatisticky orientovaná feministická filozofka Marjorie Millerová, ktorá argumentuje v prospech užšej spolupráce, ba až spojenectva medzi pragmatizmom a feminizmom, za hlavné momenty feministických koncepcií skúsenosti považuje nasledovné:

1. odmietanie "diváckeho prístupu" k skúsenosti;
2. chápanie skúsenosti v širšom význame, teda nielen ako zmyslovej skúsenosti či percepcie, ale aj v zmysle toho, čo sa dá nazvať životnou skúsenosťou;
3. odmietanie pojmu skúsenosti ako niečoho, čo sa získava pasívnym postojom;
4. zdôrazňovanie dôležitosti afektívnych a emotívnych prvkov pre adekvátne chápanie skúsenosti;
5. spochybňovanie koncepcie všeobecnej, univerzálnej skúsenosti;
6. vnímanie skúsenosti nielen ako východiskového bodu pre poznanie, ale aj ako prostriedku ľudského života a jeho rozvoja ([5], 446 - 448).

Zdôrazňuje pritom, že takáto koncepcia skúsenosti korení v pragmatistickej tradícii, najmä v Deweyho koncepcii skúsenosti ako transformatívneho aktu. V tejto súvislosti je potrebné pripomenúť, že v Deweyho koncepcii, v ktorej hrá spätosť filozofie so skúsenosťou veľký význam ([6], 18), sa do skúsenosti nezahŕňajú len kognitívne, ale aj afektívne a emotívne prvky; že neobsahuje primárne len reflexiu, ale aj "skutočný život" a praktické aktivity, takže to, čo je skutočne obsiahnuté v skúsenosti, presahuje rozsahom to, čo je v akomkoľvek čase poznané ([6], 27). Takéto rozšírené chápanie skúsenosti môže slúžiť aj ako základ a argument feministickej kritiky tradičných názorov, podľa ktorých sa skúsenosti pripisovala menšia dôležitosť ako rozumu. Na druhej strane feministky môžu ponúknuť pragmatistom svoje názory a argumenty nielen o "rodovom" charaktere ľudskej skúsenosti, ale aj o rodovo podmienených spôsoboch osobnej reflexie a interpretácie tejto skúsenosti, a tak môžu obohatiť pragmatistickú analýzu pojmu skúsenosti o túto novú dimenziu.

Istý príbuznosti medzi feminizmom a pragmatizmom - či už v jeho klasickej, alebo v jeho "neo" podobe - sú identifikovateľné nielen v tematizácii skúsenosti, ale aj v chápaní povahy, no hlavne cieľov a poslania filozofie vo všeobecnosti alebo konkrétnejšie - epistemológie. S prehodnotením či znovupremyslením povahy a úlohy filozofie, tak zo strany filozofie pragmatizmu, ako aj zo strany feminizmu, úzko súvisí aj prehodnotenie niektorých základných epistemologických pojmov. Už spomenutá orientácia na konkrétny život a skúsenosť vedie k uvedomeniu si toho, že ľudské poznanie nemožno traktovať ako niečo separované od ľudského, individuálneho alebo spoločného konania (cítenia, prežívania), že reálne poznanie nie je vypreparované z jeho komplexu. Pre oba smery je typický záujem o konkrétneho človeka (v prípade

feministickej filozofie ide o zdôraznenie rodovej diferencovanosti a podmienenosti konkrétneho človeka), o reálny život v konkrétnom historickom a sociálnom kontexte, o vzťahy medzi konaním, vedením a mocou, ale aj medzi poznaním, hodnotením, prežívaním. Kým v prípade pragmatizmu tento záujem nielen o konkrétneho človeka, ale aj o jeho sociálne a kultúrne prostredie chápané v širšom zmysle, vyviera hlavne z potreby filozoficky sa vyrovnáť s problematikou zmysluplného konania a hodnôt vo svete, v ktorom dominuje vedecký obraz sveta, v prípade feminizmu ide najmä o potrebu kritiky patriarchálnej ideológie, ako aj filozofického uchopenia a artikulácie tých fenoménov, ktoré vznikli ako dôsledky sociálno-politických hnutí zameraných na zlepšenie spoločenského postavenia a životnej situácie žien. Práve v tejto rovine, resp. z tohto hľadiska akcentujú oba prúdy tak otázky vzťahov medzi poznaním a mocou, ako aj problematiku vzťahov medzi poznaním a ľudskými hodnotami. Práve v tomto záujme feministických filozofií Phyllis Rooneyová identifikuje priamy pragmatistický motív [7]. Podľa nášho názoru by tu bolo správnejšie hovoriť o jednom z viacerých motívov - nazdávame sa totiž, že popri tomto, iste významnom, teoreticko-filozofickom motíve záujem feministických filozofií o uvedené otázky, osobitne o otázky vzájomného prepojenia poznania a moci, vyviera aj z pozície žien vo vedeckých spoločenstvách či v akademickom prostredí. Opierajúc sa o feministickú teóriu stanoviska možno predpokladať, že práve marginalizované postavenie žien vo sfére vedeckého poznania umožnilo odhaliť nielen prítomnosť mnohých (patriarchálnych) hodnôt a predpojatostí, demaskovať (maskulínny) ideál hodnotovej neutrality, ale aj úzke, až intímne vzťahy medzi patriarchálnou ideológiou, poznaním a mocou.

Feministická kultúrna iniciatíva zasiahla viaceré akademické disciplíny, ich kategórie, ale aj sebaobrazy o sebe a spôsoby sebachápania tým, že - napríklad vo filozofii - spochybnila obraz abstraktného, univerzálneho (bezrasového, beztriedneho, bezrodového, ahistorického) rozumu, ktorý umožňoval zaujímať pozície v "krajine nikoho" a nazerat' na svet "pohľadom odnikiaľ". Feministky však prišli s tvrdením, že taký pohľad neexistuje a ani nemôže existovať, ba dokonca, ako ukazujú vo svojich prácach napr. Susan Bordová, Lorraine Codeová a ďalšie filozofky, samotný ideál "pohľadu odnikiaľ" je zrejme mužskou konštrukciou a stelesňuje mužskú predstavu o povahe poznania. Na rozdiel od takto konštruovaného ideálu transcendentného rozumu a pohľadu odnikiaľ feministické autorky presvedčivo argumentujú, že všetko poznanie je situované a svojou zakotvenosťou aj nutne limitované. Poukazujú na to, že objektivita poznania chápaná ako osobná nezaujatosť a hodnotová neutralita nie je ani možná, ani žiaduca, že poznanie vždy reflektuje aj sociálnu skúsenosť poznávajúcich subjektov, ich záujmy a systém hodnôt. Práve tento "pohľad odnikiaľ" (inak povedané: "situovanosť nikde") sa stal jednou z centrálnych tém vo feministických diskusiách o možnom spojení s postmodernou. Zatiaľ čo v kritike univerzálneho, neutrálneho a "nesituovaného" pohľadu, ktorý tradičná filozofia pripisovala subjektu poznania, sa feminizmus s postmodernou plne zhoduje, v hľadaní alternatív k nemu sa uberajú oba prúdy inými smermi.

* * *

Jednou z hlavných tém feministickej kritiky tradičnej filozofie a epistemológie je téma rozumu a jeho privilegizácie, ako bola sfomulovaná tradíciou osvietenскеj filozofie. Mnohé feministické teoretičky poukazujú najmä na (zastretú) maskulinnosť tohto rozumu. Tak napríklad Genevieve Lloydová poukazuje na skutočnosť, že v západnej filozofii je hlboko zakorenené asociovanie mužského s racionálnym a ženského s iracionálnym. Samotný pojem rozumu je podľa tejto filozofky konceptualizovaný tak, že vylučuje charakteristické znaky, ktoré sa tradične identifikujú so ženskosťou a ktoré sa v súlade s tým sa aj symbolizujú. Veľmi dôležité je zistenie, že ostrý dualizmus a dichotómie medzi rozumom a citom/vášňou, telom a mysľou, objektom a subjektom, majú predovšetkým v modernej filozofii výrazné rodové konotácie, ktoré však bývajú zahalené maskou všeobecnosti a neutrality. Lloydová, Codeová a ďalšie teoretičky upozorňujú aj na to, že za maskou údajnej neutrality a univerzality rozumu môžeme odhaliť mužský pohľad, mužskú perspektívu ([8], 33, 34; [9], 78).

Feministická kritika "maskulinity rozumu" poodhaľuje aj skutočnosť, že tradičná konceptualizácia racionality zahŕňa i vzťah dominancie, resp. utláčania toho, čo bolo konceptualizované a symbolizované ako "iné" (ženské). Takéto privilegizovanie rozumu znamená aj privilegizovanie veľmi zúženého pojmu ľudskej poznávacej aktivity a následne aj vylúčenie emócií z poznávania. Ako je známe, v rámci západnej filozofickej tradície sa emócie najčastejšie považovali za niečo negatívne, čo narúša poznanie, resp. bráni jeho predpokladanej objektivite. Podľa názoru Susan Bordoovej karteziánsky ideál "čistej objektivite" je "únikom/úletom z femininity" ([10], 453) a je maskulinnou epistemologickou pozíciou, ktorá zvláštnosti priestoru a času, všetkých osobných záujmov, predpokladov a emócií považuje za irelevantné. Treba však zdôrazniť, že v rámci našej filozofickej tradície pôsobili i filozofi, na ktorých názory sa uvedená generalizácia celkom nevzťahuje - spomedzi nich Susan Bordoová uvádza okrem Huma a Nietzscheho i predstaviteľov pragmatizmu, Jamesa a Deweyho ([11], 114-118). Medzi filozofov, ktorí nechápu poznanie ako nezaujaté, od bežných záujmov a od bežného života separované, hodnotovo neutrálne hľadanie pravdy, zaraďuje - popri predstaviteľoch fenomenológie, marxizmu, nasledovníkoch neskorého Wittgensteina - i pragmatistov aj ďalšia feministická filozofka L. Codeová ([4], 17).

Vo svojej kritike tradičného dichotomického myslenia sa feministické filozofky usilujú o znovupremyslenie viacerých dichotómií - napr. v prípade dichotómie "rozum verzus emocionalita" volajú po prehodnotení kognitívneho významu a statusu emócií. Podobné motívy nachádzame však aj u Deweyho, ktorý chápal emócie ako integrálnu súčasť procesov interakcie medzi subjektom a jeho prírodným či sociálnym prostredím. Odmietol zjednodušujúci názor chápajúci ľudské city ako "čisto organické reakcie" a vyzdvihoval význam citov pre kritické chápanie situácie človeka. Možno teda povedať, že Dewey inicioval dôležitý posun v chápaní emócií ako kognitívnych faktorov; a podobný dôležitý posun v prehodnotení kognitívneho významu ľudských citov nachádzame aj v koncepciách feministických autoriek.

Kontrast medzi rozumom a citmi, ktorý sa obzvlášť vyostřil v 17. storočí v dôsledku definovania rozumu ako inštrumentu či metódy, bol v tradičnom filozofickom myslení úzko prepojený s ďalšími dichotómiami. Keďže emócie a hodnoty sú navzájom úzko prepojené, vylúčenie emócií z poznania bolo sprevádzané

dichotomizáciou hodnôt a faktov, ich postavením do opozície. Striktné rozlišovanie medzi hodnotou a faktom, medzi hodnotením a poznaním tvorí jeden z najdôležitejších predpokladov či princípov väčšiny súčasných epistemologických úvah rozvíjaných v rámci "hlavného prúdu" analyticky orientovanej epistemológie, v rámci ktorej sa hodnoty a emócie chápu ako idiosynkretické. Podľa dominujúceho názoru poznanie možno dosiahnuť len pomocou metódy, ktorá eliminuje (neželaný) vplyv hodnôt a emócií z procesov poznávania. A hoci niektoré novšie prístupy spochybnil viaceré zo základných predpokladov epistemologického modelu prevládajúceho v rámci pozitivistickej tradície, iba málo z nich "spochybnilo predpokladanú priepasť medzi emóciami a poznaním" ([12], 167).

Namiesto mýtu o nezainteresovanom, chladnom, necitlivom výskume ponúkajú feministické filozofky pohľad uznávajúci význam emocionálnej a hodnotovej výbavy človeka v procesoch tvorby poznania tvrdiac, že emocionalita by sa mala chápať ako "spôsob, akým sa aktívne angažujeme vo svete", ba ako spôsob, "akým ho konštruujeme" ([12], 173), to znamená ako spôsob, resp. spôsoby, ako svet zakúšame. Tvrdia, že pre tvorbu poznania sú emócie nevyhnutné a že "v procesoch tvorby poznania emócie a intelekt vystupujú nie ako protikladné, ale ako vzájomne sa konštituujuce a podporujúce faktory" ([8], 47). Tak feminizmus, ako aj pragmatizmus teda uznávajú význam emócií a hodnôt a považujú ich za konštitutívne elementy poznania. Obidve orientácie venujú pozornosť úlohe emócií a hodnôt v tvorbe teórií a obidve sú kritické voči koncepcii poznania ako "hodnotovo neutrálnej" aktivity a taktiež voči koncepcii objektivity ako výsledku hodnotovej neutrality. Rozličné pragmatistické i feministické koncepcie ukazujú, ako sociálne a kultúrne hodnoty operujú v procesoch tvorby poznania a skúmajú cesty, ktorými tieto hodnoty vstupujú do vedeckých projektov.

Ako sme už naznačili, kritika privilegizovaného, abstraktného a univerzálneho rozumu nezaznieva len zo strany feministických filozofiek - podobnú kritiku nachádzame aj v prácach viacerých predstaviteľov pragmatizmu, ako aj autorov zvyčajne označovaných za postmoderných či postštrukturalistických (spomeňme napr. Foucaulta, Lyotarda či neopragmatistu Rortyho).

Pragmatisticky orientovanú kritiku abstraktného a univerzálneho rozumu možno ilustrovať napr. pozíciou Deweyho, ktorý nahradil pojem rozumu pojmom inteligencie ([6], 23). Inteligenciu pritom chápal ako istú funkciu interakcie (azda by bolo lepšie použiť Deweyho termín "transakcie") medzi ľudskou bytosťou a jej prostredím - či už biologickým, sociálnym alebo kultúrnym. Takáto koncepcia inteligencie je rezistentná voči dichotomickému mysleniu, tak typickému pre západnú filozofickú tradíciu a tak často spochybňovanému feministickými autorkami.

Vo svojej kritike tradičnej epistemológie feministické autorky poukazujú na to, že v centre osvietenského chápania poznania stojí ideál autonómie rozumu, prikazujúci spoliehať sa na vlastné kognitívne schopnosti. Práve vďaka autonómii rozumu sa človek legitimizuje ako poznávací aktér; dôraz na kognitívnu autonómiu sa spája so silným epistemologickým individualizmom a je reflektovaný individualistickou epistemológiou. Subjektom poznania je v takejto koncepcii abstraktné individuum, ktoré, ako na to upozorňuje napríklad Lorraine Codeová, nie je však individualizované - je to "nekonečne replikovateľný aktér poznania" (ktokoľvek, kedykoľvek, kdekoľvek), ktorého

osobnostné zvláštnosti a zvláštnosti jeho spoločenskej pozície či kultúrnej situácie sa považujú za epistemicky irelevantné, resp. musia byť "vyzátvorkované", aby sa vôbec mohol stať epistemickým (alebo morálnym) aktérom, poznávajúcou bytosťou. Či už ide o introspektívne skúmanie obsahov vlastnej mysle, ako v prípade racionalizmu, alebo o odvolávanie sa na to, čo je dané skúsenostne, ako v prípade senzualizmu, vychádza sa z predpokladu, že cesta k istému poznaniu je len jediná; že každé individuum môže prejsť túto cestu vlastnými silami a sledujúc správne postupy môže dosiahnuť platné a spoľahlivé poznanie [13]. Feministické epistemologičky neraz kritizujú takýto jednostranný dôraz na individuum ako nezávislú, separovanú a autonómnou bytosť, keďže takého chápanie neumožňuje pochopiť kognitívny význam vzťahov medzi jednotlivými aktérmi poznania, ich vzájomnú kognitívnu závislosť. Tento individualistický predpoklad tradičnej epistemológie má za následok napríklad aj neuznanie epistemického statusu svedectva iných (a vôbec účasti iných na našom poznávaní), čo má nesporné etické dôsledky (pozri [14]).

Treba podotknúť, že nielen zo strany feministickej filozofie sa objavujú mnohé kritické výhrady voči predstave separovaného, autonómneho, izolovaného a sebestačného subjektu, ktorý bol v modernom európskom myslení uctievaným hrdinom, a nielen z tejto strany sa poukazuje na scestie, na ktoré ľudstvo zaviedli projekty nekorigovaného individualizmu - v tomto bode hlasy feministiek súzvučia s hlasmi ďalších (nielen) postmoderne orientovaných filozofov. Feministickým autorkám však nepochybne prináleží zásluha v poukázaní na rodovosť subjektu a na rodovú podmienenosť samotných procesov tvorby poznania.

* * *

Ďalší moment príbuznosti medzi feministickou kritikou tradičnej epistemológie a pragmatistickým myslením sa ukazuje v samotnom chápaní poznania - v rámci tradície pragmatizmu boli rozpracované také koncepcie skúsenosti a poznávania, ktoré sproblematizovali tradičné dichotómie (ako napr. dichotómie rozum/emócie, myseľ/telo, objektívne/subjektívne), konotujúce rozum s tým, čo nie je ženské. Takéto nedualistické koncepcie skúsenosti a poznávania, ako zdôrazňuje Marjorie Millerová, poskytujú priestor pre konceptualizáciu poznania, ktorá je otvorená voči mnohorakosti ľudskej skúsenosti [5]. V tejto súvislosti považujeme za obzvlášť dôležitú Deweyho koncepciu poznania ako sociálnej aktivity; pragmatisti vypracovali koncepciu poznania ako sociálnej komunikácie, ako formy vzájomnej participácie a interakcie medzi organizmom a prostredím. Dôležité je pripomenúť, že v deweyovskom zmysle "prostredie" zahrnuje aj sociálne podmienky; podľa neho veríme v mnohé veci, pretože sme zvyknutí takto veriť, domnievať sa - naše viery a presvedčenia sú riadené autoritami, imitáciou, prestížou, používaním jazyka ([6], 23). Ľudské potreby, túžby, ale aj ciele a potreby by sme však mali chápať, ako na to upozorňujú viaceré feministické autorky, ako sociálne a kultúrne podmienené, a nie ako čisto individuálne záležitosti.

Tak pragmatisti, ako aj predstaviteľky feministickej filozofie zdôrazňujú, že sociálne a spoločenské aktivity sú podmienkou akéhokoľvek poznávania, že tak mentálna, ako aj fyzikálna sféra operuje v rámci sociálnej sféry. Súčasné feministky sú preto kritické voči individualistickým epistemologickým projektom a považujú subjekt poznania

za aktívnu, resp. interaktívnu bytosť, za "osobu medzi ľuďmi", za bytosť situovanú vo svete (pojem situovanosti je jedným zo základných prvkov feministického epistemologického arzenálu, teoreticky hovoria o situovanom poznaní, dokonca aj o situovanej objektivite). Anette Baierová tvrdí, že "osoby sú vždy druhými osobami" ([15], 84), pričom kritizuje názor, podľa ktorého subjektom poznania je izolovaná a autonómna bytosť, a zdôrazňuje, že myslenie je možné iba v komunite, ktorá vytvára podmienky pre druhoosobové myslenie. Podobne aj Lorraine Codeová kladie dôraz na subjekt poznania, ktorý sa nachádza v rozličných vzťahoch k iným subjektom, ich argumentom a záujmom, rozličnými spôsobmi s nimi interaguje a vstupuje do dialógu. Podľa nášho názoru koncepcia "druhoosobového myslenia" predstavuje významný príspevok k feministickým epistemologickým projektom, umožňuje totiž pochopiť ľudské poznanie ako sociálnu aktivitu predpokladajúcu spoluprácu.

Jeden z argumentov v prospech názoru, podľa ktorého sociálne podmienky a interakcie sú nevyhnutnou podmienkou poznania, je spojený s Wittgensteinovým argumentom privátneho jazyka a s jeho prístupom k poznaniu z hľadiska prirodzeného jazyka. Vo svetle takéhoto prístupu sa ukazuje, že jazyk ako nutná podmienka poznania predpokladá interakciu medzi členmi nejakej komunity, isté "formy života", a že teda poznanie je sociálnym fenoménom. V tomto bode možno rozpoznať istú podobnosť medzi Wittgensteinovým argumentom a Deweyho úvahami o význame jazyka a komunikácie v poznaní. Takéto úvahy - a nachádzame ich aj v prácach feministických autoriek - ukazujú, že individua môžu dosiahnuť poznanie iba vďaka podmienkam, ktoré vytvárajú komunity. Takýto "komunitný" charakter poznania zdôrazňuje napr. aj feministická epistemologička Lynn H. Nelsonová, ktorá navrhuje opustiť východiská individualizmu a zriecť sa požiadaviek na "Archimedov bod", tvrdiac, že primárnym poznávacím aktérom nie je individuum (hoci aj rodovo, triedou, rasou a inak podmienené a v istom historickom a kultúrnom kontexte situované), ale že sú ním predovšetkým epistemologické komunity. Svoju diskusiu o aktéroch alebo subjektoch poznania stavia táto autorka na (feministickom) predpoklade, podľa ktorého poznávajú "osoby, ktoré sú stelesňované a situované v špecifických sociálnych a historických podmienkach, pričom toto stelesnenie a situovanosť je pre ich poznávanie podstatné." A ďalej dodáva, že túto a podobné situácie treba analyzovať pomocou kategórie rodu, ktorej obsah a zmysel je dynamický a viacúrovňový. Vychádzajúc zo skutočnosti, že "presvedčenia a poznatky jednotlivcov sú podmienené možnosťou medziľudskej skúsenosti" ([16], 97), vyzdvihuje Nelsonová ideu o epistemologickej primárnosti komunit voči poznávajúcim jednotlivcom.

Zdôraznenie kontextuálnej povahy poznania závislej od interpersonálnej komunikácie sa v rámci feministickej epistemológie spája so zdôraznením relačnej povahy ženskej skúsenosti ukotvenej v konkrétnom živote. Teoreticky argumentujú v prospech nového modelu zdôvodňovania, charakteristického úsilím nahradiť formálne pravidlá zdôvodňovania pravidlami, ktoré nemajú len logickú povahu, ale zohľadňujú aj psychologickú, socio-kultúrnu, morálnu, pragmatickú a i. stránku prijímania presvedčení. Takýto model, v ktorom dôležitú úlohu hrajú spomínané faktory a v ktorom sa za dôležitú pokladá konkrétna skúsenosť poznávajúcich, načrtáva bázu možného spojenectva a účinného vzájomného ovplyvňovania feministickej epistemológie s naturalizo-

vanou epistemológiou ([17], 115; [18], 135). Keďže epistemické zdôvodnenie prebieha v situáciách interpersonálnej komunikácie, práve princíp interpersonálnej komunikácie môže byť podľa teoretických východiskom nielen feministického, ale aj pragmatistického, či iného "alternatívneho" modelu epistemického zdôvodňovania. Základ tohto modelu tvorí myšlienka, podľa ktorej to, čo sa považuje za poznanie, je vždy podmienené kontextom, komunikáciou a sociálnymi podmienkami. To však znamená, že nielen procesy poznávania, ale aj naše štandardy posudzovania poznania sú vždy sociálne podmienené, že proces poznávania ako celok nemožno vnímať ako sociálne nesituovaný a nemožno ho ani vyňať zo sietí sociálnych väzieb a interakcií.

Otázka situovanosti poznania sa stala jedným z bodov, od ktorých sa môže odvíjať spojenectvo feministickej filozofie s postmodernou. Kým však v kritike univerzálneho, neutrálneho, socio-historicky a kultúrne nesituovaného pohľadu, ktorý tradičná filozofia pripisovala subjektu poznania, sa feminizmus s postmodernou zhoduje, v hľadaní alternatív k nemu zastávajú odlišné postoje ([17], 116-117). Rozpoznanie dôležitosti sociálnej podmienenosti poznania (vo všetkých jeho aspektoch) tvorí hlavnú bázu, na ktorej sa uskutočňujú pokusy o rekonštrukciu niektorých filozofických pojmov a aj koncepcií, ako sme sa ich tu pokúsili načrtnúť.

LITERATÚRA

- [1] HARDING, S.: "Feminizmus, veda a antiosvietenská kritika." In: *Aspekt* 1998, č. 1.
- [2] HARDING, S.: *Feminism and Methodology*. Open University Press and Indiana University Press 1987.
- [3] FARKAŠOVÁ, E. and SZAPUOVÁ, M.: Chances for Alliance Between Pragmatism and Feminism. Príspevok prednesený na medzinárodnej konferencii Pragmatism and Values, 29.5. - 1.6.2000, Stará Lesná (v tlači).
- [4] CODE, L.: "Taking Subjectivity into Account." In: Alcoff, L. - Potter, E. (eds.): *Feminist Epistemologies*. New York/London, Routledge 1993.
- [5] MILLER, M. C.: "Feminism and Pragmatism." In: *Monist*, October 1992, Vol. 75, Issue 4.
- [6] DEWEY, J.: "Experience and Nature." In: *The Later Works, 1925-1953*. Volume 1: 1925. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press 1988.
- [7] ROONEY, PH.: "Feminist - Pragmatist Revisionings of Reason, Knowledge, and Philosophy." In: *Hypatia* vol. 8, no. 2, Spring 1993.
- [8] CODE, L.: *What Can She Know? Feminist Theory and the Construction of Knowledge*. New York, Cornell University Press, Ithaca 1991.
- [9] LLOYD, G.: "Maleness, Metaphor, and the "Crisis" of Reason." In: Antony, L. M. and Witt, Ch. (eds): *A Mind of One's Own*. Westview Press 1993.
- [10] BORDO, S.: "Cartesian Masculinization of Thought." In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Spring 1986.
- [11] BORDO, S.: *The Flight of Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*. Albany, N. Y.: SUNY Press 1987.
- [12] JAGGAR, A. M.: "Love and Knowledge: Emotion in Feminist Epistemology." In: Garry, A. and Pearsall, M. (eds.): *Women, Knowledge, and Reality*. Routledge 1996.
- [13] CODE, L.: "Voice and Voicelessness: A Modest Proposal?" In: *Philosophy in a Feminist Voice*. (Ed.: Janet A. Kourany). Princeton University Press 1998.
- [14] SZAPUOVÁ, M.: "Poznanie a dôvera." In: *Zborník príspevkov z 2. výročného stretnutia*

SFZ v Banskej Bystrici 17.-19. septembra 1998. Bratislava, Iris 1998.

- [15] BAIER, A.: "Cartesian persons." In: *Postures of the Mind: Essays on Mind and Morals*. Mineapolis: Univ. of Minnesota Press 1985.
- [16] NELSON, L.H.: "Epistemologické komunity." In: *Aspekt* 1988 č. 1.
- [17] FARKAŠOVÁ, E.: "Sociálnosť poznania ako téma feministických epistemológií." In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Filozofický zborník 11* (AFPh UP 13/95). Prešov 1999.
- [18] SZAPUOVÁ, M.: "O možnom spojení medzi naturalizovanou a feministickou epistemológiou." In: *Súčasný podoby filozofie a filozofovania na Slovensku*. Zborník príspevkov z 1. kongresu slovenskej filozofie 10.-11. novembra 1995. (Zostavili Balážová, Jana - Kollár, Karol - Pichler, Tibor). Bratislava, Infopress 1996.

Doc. PhDr. Etela Farkašová, CSc.

PhDr. Mariana Szapuová, CSc.

Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK

Šafárikovo nám. 12

818 01 Bratislava

SR